

МРНТИ 16.21.61

А.Берікқызы

ҚХР. Орталық ұлттар университеті. Аз санды ұлттардың тілі мен әдебиеті институты, қазақ тілі мен әдебиеті факультеті, 2016 жылдық докторанты Зерттеу бағыты – қазіргі қазақ тілі.

АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ТУРАЛЫ

Аннотация: Бұл мақалада ауызекі тіліміздің нормасы болып есептелетін орфоэпия тілге тиек етіле отырып, күнделікті тұрмыста өзара сөйлесудегі ауызекі тіл нормасының бұзылуы сынды құбылыстар нақты мысалдармен көрсетіледі, әрі оны қалай жөнге салу туралы автордың алғашқы ойлары ортаға салынады. Мақалада ауызекі сөйлеудегі тіл нормасының бұзылуы сөз етіледі.

Тірек сөз: ауызекі тіл, жазба тіл, ой-пікірлер, орфоэпия, норма.

А.Берікқызы

Центральный университет национальностей КНР. Язык малочисленных национальностей, факультет Казахского языка и литературы, докторант 2016 года кафедры казахского языка и литературы, специальность – современный казахский язык.

О РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ

Аннотация: В данной статье рассматривается орфоэпия, которая является нормой разговорного языка на конкретных примерах будут показаны такие явления, как нарушение норм разговорного языка в повседневной жизни, а также первые мысли автора о том, как это исправить. В статье речь пойдет о нарушениях норм языка в разговорной речи.

Ключевые слова: разговорная речь, письменный язык, суждения, орфоэпия, норма.

А.Berikqyzy

PRC. Central University of Nationalities. The language of minority nationalities, faculty of the Kazakh language and literature, doctoral student of the department of the Kazakh language and literature, research direction - modern Kazakh language. 100081

ON COLLOQUIAL SPEECH

Abstract: This article deals with the types of violations of linguistic norms, which are a common occurrence in colloquial speech; judgments about their correction are given. This article reveals the orthoepy in which the norm of the spoken language was calculated, with specific examples, such phenomena as the violation of the norms of the spoken language in everyday life, as well as the author's first thoughts on how to fix it, are given. The article discusses the violation of language norms in colloquial speech.

Key words: colloquial speech; written language; judgments; orthoepy; norm.

«Тіл – адамзаттың қатынас құралы»,– деп бекер айтпаса керек арғы-бергі өткен ой-шылдар мен ғалымдар. Осы қарым-қатынас құралы деп есептелетін тіл ауызекі және жазбаша деп екі үлкен жікке бөлінеді. Жер бетіндегі мәдениеті мен ғылымы дамыған, мейлі қандай бір ұлт болсын, оның алғашқы тілі жазбаша тіл емес, керісінше ауызекі тіл негізінде қалыптасып, дамығандығын дәлелдеп отырудың қажеті шамалы. Ал, ауызекі тіл негізінде барлыққа келіп, дамыған жазба тіл адамзат қоғамын ерекше зор қарқынмен алға қарай ілгерілеткендігі және де талас тудырмайтын шындық. Дейтұрғанмен, ғылым мен техника барынша дамыған, жазу құралдары мен жазу тәсілдері күнбе-күн алмасып, медиалық желілердің алуан түрі жарыққа шығып отырған мына заманда жазба тілдің ауызекі тілімізге қилы-қилы жолдармен әсерін тигізіп, тұнық тілімізді шұбарлап отырғандығын тіл ғалымдары болмаса, екіншісі біле беруі екіталай.

Тіліміздегі сөздер мен сөйлемдер тіл дыбыстарының тізбегінен құралады. Ауызекі тілімізде дыбыстау орны немесе дыбыстау әдісі ұқсамайтын дыбыстар қатар келіп қалғанда, дыбыстау орнын немесе дыбыстау әдісін бірден өзгерту қолайсыз, мұндайда қатар келген екі дыбыс дыбыстау орны немесе дыбыстау әдісі жағынан бір-біріне бейімделу қажеті туылады, мұның өзі сипаты ұқсамайтын дыбыстардың өзара ықпалынан туылатын, сөйлеу заңдылығына үйлесімді келетін құбылыс есептеледі. Осындай дыбыстауға қолайлы, естір құлаққа жағымды келетін жеке сөздер мен сөз тіркестерін дұрыс айту өлшемін біз орфоэпия (дұрыс сөйлеу үлгісі) дейміз. Ал, белгілі бір тілді дұрыс танбалау жөніндегі ережелер жинағын емле немесе орфография дейміз.

Әрқандай бір тілдің орфографиясы тіл ғылымындағы фонетикалық принцип, морфологиялық принцип, тарихи принциптер негізінде жасалады. Қолдану барысында бірі негіз болады да, қалғандары қосымша болады, не ескерілмейді.

Сіз күнделікті өмірде немесе шаршы топ ортасында болсын радио-телевидениеде, концерт жүргізушілердің, сұхбат берушілердің, әншілер мен актерлердің, қысқасы, ауызекі тілден пайдалана отырып өз ойын жеткізушілердің сөйлеген сөзіне, айтқан әніне сәл ғана құлақ салып тыңдар болсаңыз, олардың орфоэпия нормаларға көпе-көрнеу қайшылық жасап отырғандығын айқын байқар едіңіз (эрине, біз бұл арада диктор атаулы деуден аулақпыз). Бір ғана мысал, әнші Қайрат Нұртастың орындауындағы «Ауырмайды жүрек» әніндегі:

« Ауырмайды жүрек, ауырмайды,

Сенсіз өткен күндер болмаса .

Ауырмайды жүрек, ауырмайды ,

Сенсіз өткен түндер болмаса»,– деп әндегіп тұрғандығын көп естиміз, дұрыс-ақ, қате деуге келмейді, алайда сол әнші тап осы арада тіл ғылымында орфоэпия дейтін заңдылық болатындығын ескерді ме екен? Ал, шынына келсек бұл жолдар:

«Ауырмайды жүрөк, ауырмайды,

Сенсіз өткен күндер болмаса,

Ауырмайды жүрөк, ауырмайды,

Сенсіз өткен түндер болмаса », – деп тіл заңдылығы бойынша дұрыс айтылуы керек еді. Бұл айтылым заңы бойынша қазақтың ауызекі тілінде ерін үндестігі бірінші буында еріндік дауысты «о, ө, ұ, ү» және дауыссыз «у» келсе, соңындағы қысаң дауысты дыбыс «ы, і» мен ашық, жіңішке дауысты «е» де олардың ықпалына ұшырап, еріндік дауысты «ұ, ү, ө» болып айтылады. Қазақ тілінде ерін үндестігі сөздің үшінші буынынан ары бармайды деген қағида бар, бірақ біз сөйлеу тілімізде оны екінші буынға да апармай отырмыз. Тіпті, кейбір дикторларымыздың «құрметті көрермендер, сәлеметсіздерме! бүгін қыркүйектің үшінші күні», – деген сөйлемді қалпын құрғаппай, дәл сол бойынша

айтып отырғандығын күнделікті жаңалықтардан күн сайын естиміз, өкінішке орай, бұл сөйлем әсілінде диктордың аузынан «құрмотты көрөрмендер сәлеметсіздер ме ! бүгүн қырғүйөктің үшінші күні» болып шығуы керек еді.

Айта берсек қазіргі кезде ерін үндестігін сақтаудың орнына соңғы буындағы дауысты дыбыс алдыңғы буында келетін еріндік дыбыстың өзгеру заңдылығын бұзып бара жатыр деуге де болар еді. Мысалы, осындағы «қыркүйек» сөзін алайықшы, мұндағы соңғы буындағы «е» дыбысының алдыңғы буындағы еріндік дыбысқа жасайтын әсерін ескеріп жатпай-ақ, бұл күндері біз «қырғүйөк» деп айтудың орнына «қыркіейек» деп қателік туғызып айтуға әдеттендік.

«Жүгіріп шықтым белеске,

Белес жақын емес пе.

Осы отырған отырыс,

Бір ғанибет емес пе?» –

деген ән шумақтарындағы «жүгіріп» сөзін «жүгүріп» деп ең болмағанда екінші буындағы ерін үндестігін сақтап оқудың орнына, артындағы «ы»ның әсері алдына тиіп, керісінше ерінгеніміз соншалық, «жігіріп» деп өте беретін болғанбыз.

Шыны керек, сырттай қарағанда мұның өзі тырнақ астынан кір іздегендік секілді болып та көрінер, іс жүзінде мұның өзі ана тіліміздің тазалығына, оның ақаусыз дамуына орасан зор қатер төндіріп отырғандығын айтпауымызға болмайды. Егерде біз осылай сөйлеп кете берсек, келер ұрпағымыз «жүрек» (жүрек деген сөзді) «жірек» деп, «жұлдыз» (жұлдуз деген сөзді) «жылдыз» деп айтуымыз да ғажап емес.

Міне, осы секілді ауызекі тілімізде сақталып отырған жоғарыдағы мәселелер біздің орфоэпия заңдылығына көңіл бөлмеуіміздің айқын көрнісі, осы жағдайлардың ана тіліміздің тазалығына тигізіп отырған зардаптары мен келеңсіздіктері екендігі анық. Ендеше, болашақ тіл танушы маман ретінде бұл туралы толғанбай, осы бір жағдайдың алдын алудың амалын қарастырмай тұра алмаймыз. Сол үшін де төмендегідей бірнеше түрлі ұсыныс пікір беріп, тіл танушы ұстаздар мен оқырмандар назарын аударуды жөн санадық:

Бірінші, шыр етіп дүниеге келген нәресте атаулының тілін ашатын, оған тұңғыш тәрбиеші болатын өзге емес, сол нәрестенің ата-анасы, сол үшін де ғұлама жазушы М. Әуезов: «Бесігінді түзе» – деп бекер айтпаса керек, жазушының осы бір ауыз сөзіне тереңнен бойлайтын болсақ, әрқандай тәрбие атаулы отбасынан басталатындығы, ана тілінен тартып адамгершілік қасиет атаулының барлығы да жас сәбидің бойына ананың ақ сүті, атаның ақ батасы арқылы даритындығын аңғару аса қиынға соқпаса керек, ендеше, ата-ана болған адам ұрпаққа дұрыс тәрбие беру үшін алдымен өздері дұрыс сөйлей алатын, адамгершілік болмысы барынша биік, білім сауаты барынша жетік болуы керек, тек осындай ата-ана ғана ұрпағын әр сөзді дұрыс сөйлей алатын, әр істі ойдағыдай тындыра алатын текті де тәрбиелі ұрпақ етіп тәрбиелей алады.

Екінші, мектеп тәрбиесін ойдағыдай жүргізе білуіміз керек. Қазіргі таңда еліміз (Қытай халық Республикасы) аз санды ұлт райондарында қос тіл ағартуы жолға қойылып отыр, бастауыш, орта мектептердің оқыту бағдарламаларында жас ұрпақтың сөздік қорын молайтуға арналған немесе оларды дұрыс сөйлеп, дұрыс жазуға баулитын «қазақ тілі» деген арнайы тіл пәні жоқтың қасы, 90- жылдардың соңы мен 2000 жылдардың басында бастауыш-орталау мектептерде оқытылатын «Қазақ тілі» деген сабақ бұл күндері оқыту бағдарламасынан сызып тасталып, оның орнын мазмұны түсініксіз, мектептегі сағат саны аз «Ана тілі» атты сабақ орналасты. Ол да болсын делік, соның өзінде қазақ тілінің емле ережесі шала сауатты жағдайда өтілгені болмаса, орфоэпия атымен аталмайды. Ең

қызығы, емле ережесін үйрететін мұғалімдеріміздің өзі оқушыларға әр сөз қалай жазылса, солай оқуды дәріптеп жатады.

Жетекшіміз профессор Жаң Динжің бізге осы уақытқа дейін «ми» деген сөзді «мый» деп айтасындар, «ми» деп жазасындар деп қадағалап отырғындығы есімнен кетпейді, бастабында «онда тұрған не бар»деп көңіл бөлмей, әуелі шамданып та қалушы едім, әр іске барынша мұқият, ғылымға қатал ұстаздың қазақ тілінің заңдылықтары туралы берген сабақтарын тыңдай келе өзімізде сақталып отырған қателіктер мен кемшіліктерді тани бастағандай болдық, соның бірі біз тілге тиек етіп отырған орфоэпия мәселесі болмақ.

Қазақстандық Шерубай Құрманбайұлы, Сиезд Шардарбекұлы қатарлы тіл ғалымдарының сөзіне бақсақ, орфоэпия мәселесі бастауыш, орталау мектептерде шешімін табатын көрінеді, ал біз болсақ, тек университет табалдырығын аттағаннан кейін барып қана осы мәселеге кез болып отырмыз, соның өзінде орфоэпия мәселесі туралы ізденіп, оның тіліміздегі орны туралы шыр-пыр болып жүргендер тілші мамандардың көлемінен аспайды екен, ендеше бастауыш, орталау мектеп оқушылары мен оқытушыларына өкпе артудың қажеті шамалы, оның есесіне қазақ тілінің заңдылықтары туралы білімдерді бастауыш, орталау мектептердің оқыту бағдарламасына жаппай енгізуіміз керек, бұл мәселенің бір қанаты, ал мәселенің енді бір қанаты арнаулы тіл мамандар қосынын жетілдіре білу. Тіл әркімнің шылауында бір кететін немесе көрінгенге жалын сипата беретін дүние емес, керісінше, ол бір ұлттың болашақ тағдырына, ұлттардың береке-бірлігіне, қоғамның ұлттық саясатына қатысты төтенше нәзік мәселе, ендеше әрқандай бір тілдің даму заңдылығын, өзгеру барысын, қоғамдық қызметін білмей тұрып онымен айналысу қиынның қиыны, бір ұлт тілінің заңдылығын емін-еркін игерген, оны болашақ ұрпаққа (немесе өзге ұлтқа) үйретуді өзінің мәңгілік парызы санайтын білікті де білімді ұстаз міне осындайда керек, тек осындай ұстаз болғанда ғана болашақ ұрпақ өз ана тілінің заңдылығын дұрыс игеріп, оны берекесі жарасқан, бірлікте алға басуды көкейкесті арманы санайтын қоғам үшін ойдағыдай қызмет еттіре алады.

Үшінші, үгіт қызметін ұйымдастырып, телевидение, радио және басқа да медиялық салалардағы дикторлардың мамандық өресін үздіксіз жоғарылатып отыруымыз қажет. Әрине, біз бұл арада радио-телевидение тіл сабағын ашып, сол арқылы олардың сөз байлығын молайтып, оларды дұрыс жазып, дұрыс сөйлеуге үйрету керек дегеннен аулақпыз, мұндайда басты салмақ сол журналистикадағы жүргізуші дикторлар мен сұхбат берушілерге түседі, олардың сөйлеген әрбір ауыз сөзі тыңдарман немесе көрермен жұртқа алуан түрлі жолдармен әсер етеді, әсіресе жас ұрпақ оларға саналы немесе санасыз түрде еліктейді, соларша сөйлеуге талпындады.

Төртінші, бақылап—басқару қызметін күшейтуіміз қажет. Халқымызда «сын түзелмей, мін түзелмейді» деген аталы сөз бар, бойымызда мін болады екен, ендеше оны нұсқап көрсетіп бергендерді қақпайлаудың орнына олардың орынды пікірін кішпейілдікпен қабыл алуымыз қажет. Шыны керек, қазіргі кезде көре тұра көрместікке салыну немесе әр нәрсеге немқұрайлы қарау, мінімізді көрсеткеннің көзіне көк шыбын үймелетіп, кек қайтару қоғамдық дертке айналды десек, қателесе қоймаймыз. Сондықтан сынға ұдайы құлақ түріп отыруымыз, жылт еткен кемшілік көрінсе, қатысты орындармен дер кезінде байланыс жасап, түзетіп отыруымыз керек.

Бесінші, тіл мамандары, баспасөз және басқа ғылым саласындағылар бас болып орфоефия сөздігін құрастыру тиіс. Еліміздегі ұлттық баспасөз орындарынан әр жылдары жарық көрген қазақ тілінің емле сөздігі аз емес. Олардың әр сала қызметкерлері мен жай жұртшылыққа тигізіп отырған пайдасы қисапсыз. Ал ауызекі тілдің жөні бұдан бөлек, сипаты басқа, себебі бізде күні бүгінге дейін орфоэпия сөздігі жоқ, сөйлеуші бір сөзді

дұрыс сөйлеп тұр ма, жоқ әлде, бұрыс айтып тұр ма, оны саралайтын беделді тілдік құрал немесе әкімшілік орын және жоқ. « Біздің ауыл осылай сөйлейдімен» әлі келе жатырмыз, мәдениеті дамыған халықтар бұлай болмауға тиіс (Қазақстанда орфоэпия сөздігі баяғыда шығып болған), олардаи тіл ғылымына қатысты академиялық құралдар толығымен дайын, сол үшін де болмашы іске бола жақ-жақ боп таласып жатпайды, бәрі де ғылыми жолмен сөздікке бағынады. Орфоэпия сөздігі осындайда өз күдіретін көрсете бастайды, сол үшін орфоефия сөздігін жасап, баспадан шығару кезек күттірмейтін міндетіміз деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қазіргі қазақ тілі, Бейжиң: Орталық ұлттар баспасы, 1999. –346 б.
- [2] Жаң Динжиң. Қазіргі қазақ тілінің қолданым грамматикасы. – Бейжиң: Орталық Ұлттар университеті баспасы, –2004. –26 б.
- [3] Құрманбайұлы Ш. Толғаулы тіл, 2014. –34 б.
- [4] Сыздықова Р. Сөз күдіреті. – Бейжиң: Орталық ұлттар баспасы. – 2016. –51 б.
- [5] Шардарбеқұлы С. Сабақ көнісбегінен естелік. –28 б.